

आह्निक वार्ता पत्रम्

RNI No. : UPSAN/2018/76680

वर्ष-4 अंक 87 संस्कृत दैनिक/ प्रातः संस्करण

प्रयागराज 19 जनवरी 2022 बुधवार

पृष्ठ-4

मूल्य- 2 रुपये

प्रयागराजः माघमेलापकः अव्यवस्थायाः साम्राज्यं वर्तते

प्रयागराजः वार्ताहरः। रात्रौ गंगायां जलाधिक्येन अधिकांशेषु शिविरेषु जलाप्लावनम् जातम्। कल्पवासिनः विवशतायां स्व सामग्रीं संयोज्य अपरेषु शिविरेषु गत्वा येन केन प्रकारेण स्व सुरक्षां अकुर्वन्। अस्मिन् वर्षे कोरोना संक्रमणस्य भयेन जनाः सतर्कतां व्याहृत्य स्व स्व शिविरे येन केन प्रकारेण कल्पवास निमित्तं कार्यं कुर्वन्ति। देवरहा बाबा मंचस्य शिविरे मकर संक्रांते दिवसस्य एवं अन्य क्षेत्रं प्रचलति। मेलापके शंकराचार्याणां शिविरे इदानीं अपि अव्यवस्था व्याप्ता। प्रशासनस्य दुर्व्यवस्था अति चिन्तनीया वर्तते माघमेलाधिकारी अपि कोरोना संक्रमणेन संक्रमितः अस्ति। अतएव कर्मचारिणः अपि भयभीताः अभवन्।

छायाकारः सौरभ कुमार

अफ़गानिस्थाने क्लेश पर्व - अपत्यान्यपि विक्रीय उपजीवन्ति जनाः

काबुल। अफ़गानिस्थाने युद्धानन्तरं सर्वं विनष्टीभूय अनाथीकृताः जनाः स्वावयवान् अपत्यानि अपि विक्रीय उपजीवन् कुर्वन्तीति वृत्तान्तः। दुर्भिक्षायां क्लेशमनुभूयमानस्य राष्ट्रस्य अर्थिकावस्थां तिलमात्रमपि उन्नते तालिबानप्रशासनेन नाशक्यत इत्यस्य दृष्टान्तः इयं दुरवस्था। भूतपूर्वसर्वकारसेना तथा तालिबानीयभट्टाश्च परस्परयुद्धं यत्र यत्र तीव्रभूतमभवत् बल्ल, सरे, पुल, पर्याव, जोरजान् इत्यादिभ्यः स्थानेभ्यः पलायिताः एव ईदृशं क्लेशमनुभवन्तीति 'टोले न्यूस' पत्रिकया आवेदितमस्ति। अपत्यानां कृते 70,000 आरभ्य लक्षपर्यन्तमेव विक्रयणावसरे मूल्यं निश्चितम्। दारिद्र्यनिमित्तेन वयं सर्वे एतदर्थं निर्बन्धिताः इति मसारी शरीफ् प्रदेशमधिवसन्तः परिवारः अवदत।

मकरज्योतिं दृष्ट्वा आनन्दतुन्दिलो भूत्वा भक्ताः, शबरिगिरिः भक्तिसान्द्रम्

शबरिमल्ल गिरिम् अतिक्रम्य आगतानां लक्षशः भक्तजनानां मनसु भक्तिं संवधयन् पौनर्म्यलादौ मकरज्योतिः ज्वलितः। कलियुगवन्दस्य स्वामि अव्ययस्य श्रीसन्निधौ पुष्पेन च शरणमन्त्रेण सह प्रतीक्षया स्थितानां भक्तानां आत्मसायुज्यस्य अनर्घनिमेषः अभवत्। उच्चैः शरणमन्त्राणि उद्घोषयित्वा ते मकरज्योतिः पुण्यं स्वीकृतम्।

राज्यस्तरीयः संस्कृत दिवस समारोहः

विख्यातः कथक् नर्तनाचार्यः बिर्जु महाराजः दिवंगतः

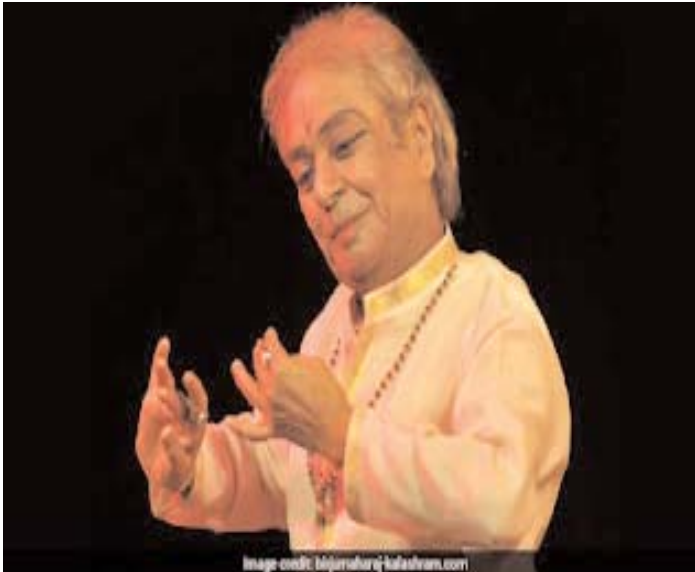
केरलेषु नवमकक्ष्यापर्यन्तम् आधिजालिककक्ष्या पुनरारभ्यते

तिरुवनन्तपुरम्- केरल-राज्यस्तरीयः संस्कृतदिवससमारोहः 2022 जनवरी 18 दिनाङ्के तिरुवनन्तपुरं मणक्काट् सर्वकारीय उच्चविद्यालये सम्पत्यते। तद्दिने प्रातः 9-30 वादने केरलीयशिक्षामन्त्री वि-शिवन् कुट्टि वर्यः कार्यक्रमस्य उद्घाटनं निर्वक्ष्यति। संस्कृतसमितेः राज्यस्तरीय-निर्वाहकसमित्यङ्गानि तिरुवनन्तपुरं जिल्लातः उपजिल्लाकार्यकारीयश्च भागं गृहीन्ते। कोविड् मानदण्डम् अनुवर्तते इत्यतः अस्मिन् वर्षे कार्यक्रमस्य वैपुल्यं नानुवर्तते। परिमितानि अङ्गान्येव कार्यक्रमे भागं स्वीकरीष्यन्ति। कार्यक्रममिममभिलक्ष्य समायोजिते साहित्यमत्सरे भागं गृहीतानां कृते साक्ष्यपत्राणि पारितोषिकान् च समारोहे वितरिष्यन्ति। मत्सरे भागं गृहीत्वा सम्मानितानां नामानि एवम्- समस्यापुरणमत्सरः प्रथमस्थानम्- रमा टी-के., टी-डी-एच्.-एस्-एस्-आलप्पुषा। द्वितीयस्थानम्- श्रीजा -टी., एच्-एस्-पेरिड्डोड, पालक्काट्। तृतीयस्थानम्- रमेश् नम्पीशन्, देवता एच्0एस0 तालू।

कवितामत्सरः- प्रथमः - रम्या पुलियन्, शैणायी स्मारक एच्0एस0 पय्यन्ट्

द्वितीयः-रणजित् के, जि-यु-पि-एस्- वट्टोली, वटकरा। तृतीयः-ऊर्मिला- जी-यु0पि0एस0 कुट्टरकण्ण। **ह्रस्वचलचित्रमत्सरः** प्रथमः-अतिजीवनम्- फा0 जि-के-ए-एच्-एस्- कणियारम्, वयनाट्। द्वितीयः-एकं सत् -जी-वी0एच्-एस्- वेल्नाट्, तिरुवनन्तपुरम्। तृतीयः-मम सौभाग्यम् -पि-एस्-एन्-ए0 यु-पिय स्कूल, वेलियन्, नेट्टुमड्डाट्, तिरुवनन्तपुरम्। ह्रस्वचलचित्रमत्सरे भागं गृहीतानां सर्वेषां विद्यालयानां कृते साक्ष्यपत्राणि दास्यन्ति।

नवदेहली। उत्तरप्रदेशस्य परम्परागतनृत्तरूपं कथक् नामकं विश्वप्रसिद्धं कर्तुं कृतप्रयत्नः विख्यातनर्तकः पण्डितः बिर्जु महाराजः स्मरणावशेषः अभवत्। फेब्रवरि 4 दिनाङ्के 84 तमजन्मदिनम् अगुष्यमाणः सः रविवासरस्य अर्धरात्रे झटिति जातेन देहास्वास्थेन दिवंगतः। पद्मविभूषणं, संगीतनाटक अकादमी पुरस्कारः, कालिदाससम्मानं, राजीवगान्धी सद्भावनापुरस्कारः, सोवियट् लान्द् नेह्रुपुरस्कारः इत्यादिभिः बहुभिः पुरस्कारैः समादृतः आसीत्। गायकः तालवाद्य-वादकः चायं हिन्दुस्थानिसंगीते अगाधज्ञानी चासीत्।

तिरुवनन्तपुरम् - आरभ्य केरलेषु पुनरपि विद्यालयानां विरामो भविता। नवमकक्ष्यापर्यन्तं छात्राः गृहे स्थित्वा आधि जालिकम् अध्ययनं कुर्युः इति मुख्यमन्त्रिणः आध्यक्ष्ये आयोजिते कोविड् अवलोकनाविधेयानि जातः। फिब्रवरी द्वितीयवारे पुनरवलोकनं भविता। विद्यालये कोविड् रोगस्य निकायः संदृश्यते चेत् सप्ताहद्वयपर्यन्तं विद्यालयानां पिधानं विधातुं प्रांशुपालेभ्यो अधिकारं दास्यति। सर्वकारीयकार्यालये कर्म कुर्वन्त्यः अन्तर्वत्यः गृहे

एव स्थित्वा कार्यं विधातुं पारयन्ति। सर्वकारीय कार्यक्रमः सर्वे आधिजालिकरूपेणैव प्रचलिष्यन्ति। ओमिक्रोनस्य व्यापने स्वास्थ्यविभागः जागरूकतया कार्याणि निर्वहति। 10, 11, 12 कक्ष्याः विद्यालयेष्वेव प्रचलिष्यति। तत्र स्थानां छात्राणां कृते निवारकौषधं विद्यालये एव दास्यति। एतदर्थं स्वास्थ्य-शिक्षा विभागौ सहयोगेन कार्यं निर्वहताम् इत्यपि मुख्यमन्त्री निरदिशत्।

सम्पादकीयम्

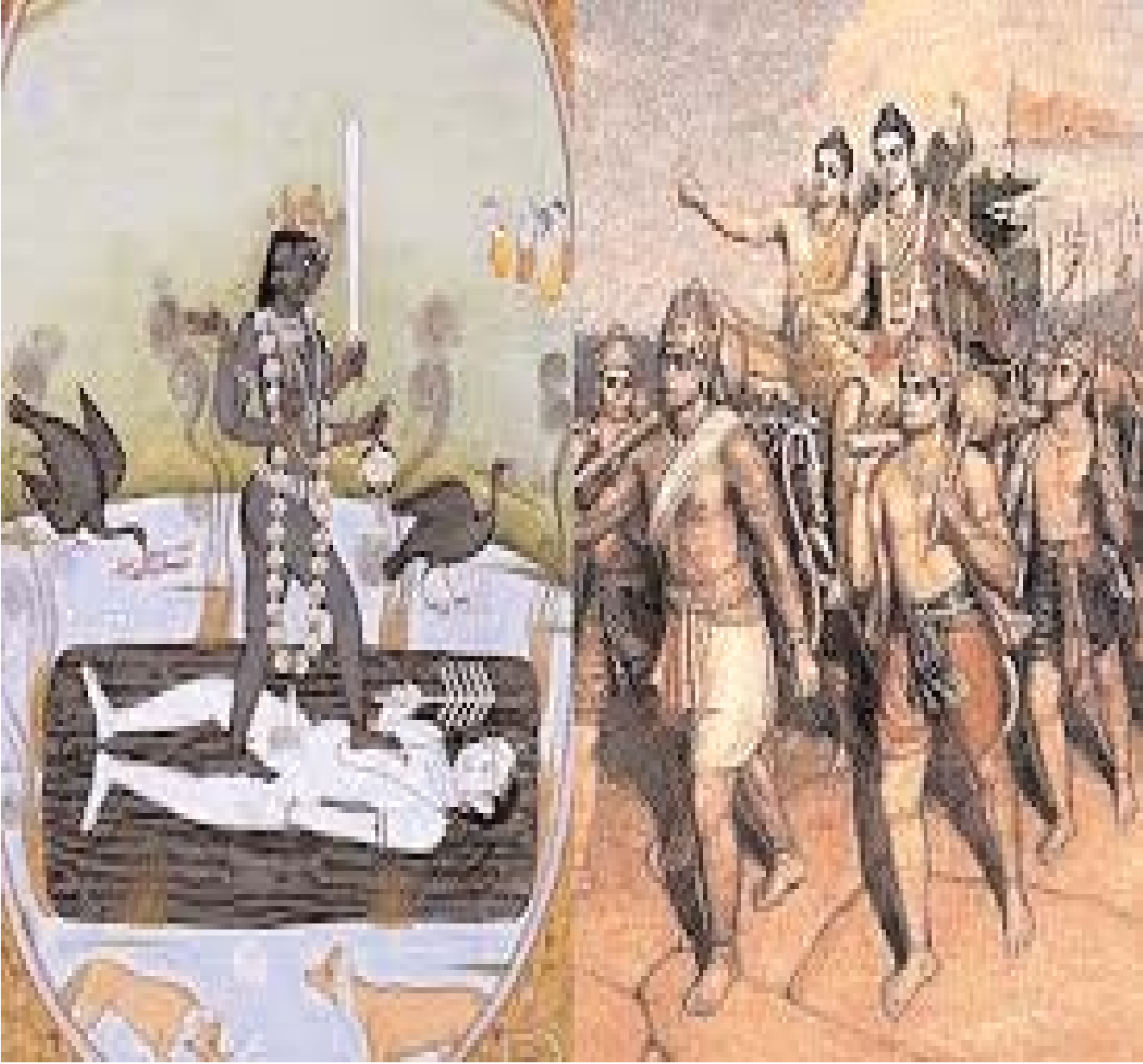
कठिनस्य दण्डस्य प्रावधानं भवेत्

कोरोना अति अपायपूर्णंन व्याप्तं। चिकित्सालयेसु पर्यकांनां न्यूनतया समस्या विकराला भवति। एकतः सर्वकारस्तरे बहुविध प्रयासाः क्रियन्ते तर्हि तत्रैव सामान्य जनाः अपि एक बारं पुनः स्व स्व विधिना अस्मिन् युद्धे प्रतिभागं कुर्वन्ति। संकटस्य अस्यां वेलायां जनाः सहायतायै यथा हस्त प्रसारणे संलग्ना सन्ति तत् सिद्धयते इदं यत् कोरोना यथाशक्तिः मानवान् हन्यते परं च मानवता इदानीं जीवन्ता अस्ति। कश्चित् गृहे-गृहे गत्वा छद्ममुष्णं वितरति, तर्हि कश्चित् एकान्तवासिने संक्रमितेभ्यः भोजनोपलब्धायते। क्वचित् दाहसंस्काराय आर्थिकं सहयोगं क्रिय-ते। संकट काले समाजस्य कतिपया जनाः मानवतायाः प्रतिमानं सिद्धयन्ति। समाजे च एकानवा आशा जागृयन्ते। परं च अपरतः कोरोना आपदां अवसरे परिवर्तकान् तत्त्वान् यथा अमरतायाः वरदानं प्राप्तं। चेत् एतादृशः नैवाभवत् तर्हि आवश्यक उपकरणेसु ओषधीनांच कृष्णापणत्वं न भवतिस्म। विडम्बना इयमस्ति यत् एकतः आक्सीजनस्य, विशेष ओषधीनां च अभावे असंख्य जनाः कोरोनया कालकवलिताः भवन्ति अपरतः आक्सीमीटर, आक्सीजन गैस सिलेण्डर रेमडेसिविर सद्ृशान् ओषधीनां निर्धारितं मूल्यात् अति गुणाधिके मूल्ये विक्रीयन्ते। निस्सन्देऽयं मानवतायाः विरुद्धे गम्भीरो अपराधः अस्ति। एभिः तत्वैः शमनार्थं कठिनस्य दण्डस्य प्रावधानं भवेत् येन कश्चिदपि व्यक्तिः विकलानां जनानां विश्वशतायाः लाभः प्राप्तुं न क्षमः भवितुं शक्यते।

तपस्विनीकाव्ये सीता आदर्शनारीरूपेण प्रतिभाति
ओडिआ-साहित्यस्य समृद्धिसाधनार्थम् ओडिआ-भाषायाः समुत्कर्षप्रतिपादनार्थं च तपस्विनीमहाकाव्यं रचयिता कविना गङ्गाधरेण महती प्रसिद्धिः समवाप्ता। तत्कालीने ओडिआ-साहित्ये लब्धयशसः व्यासकवि फकीरमोहनसेनापतेः कविवरराधनाथरायस्य पल्लीकविनन्दकिशोर बलस्य विदुषामपरेषां च सश्रद्धा प्रेरणा निहितासीत् कवेः साहित्यसाधनायाम्। ओडिषायाः ‘महानदी’, ‘अङ्ग’, ‘इब’, ‘तेल’, चेत्याख्यानां नदीनां भौगोलिकी सूचनापि प्रदतास्ति प्रसङ्गानुसारं तपस्विनीकाव्ये जन्मभूमिं प्रति प्रीत्यनुगाम् दर्शयता कविना।

साम्प्रतं सर्वेऽपि मनुजाः धनार्जने दत्तचित्तावधानाः भूत्वा

साम्प्रतं सर्वेऽपि मनुजाः धनार्जने दत्तचित्तावधानाः भूत्वा प्रातराभ्य सायं पर्यन्तं कार्यं कुर्वन्ति एव। श्रान्ताः भूत्वा सायंकाले स्वमनोविनोदार्थं बहिरटन्ति, मित्रैः बान्धवैश्च सह सम्भाषयन्ति, चलच्चित्रदूरदर्शनादिकं पश्यन्ति, केचन सङ्गीतकार्यक्रमेषु भागं गृह्णन्ति। तद्द्वारा नूतनविषयाऽवगाहनं भवति। मनोविनोदार्थेषु अन्यतमाः भवन्ति चलच्चित्रदूरग्राहयदयः। श्रवणापेक्षया प्रत्यक्षरूपेण अवलोकनस्य प्रभावः अधिकं भवति मस्तिष्के। तस्यैव रूपकं, नाटकं, वीथीनाटकेत्यादि नामान्तराणि। परन्तु एकस्मिन् समये विविधस्थलेषु स्थितान् प्रेक्षकान् रञ्जयितुम् अक्षमाः भवन्ति एतानि नाटकानि, कालान्तरे तदेव चलच्चित्रधारवाहिकादिरूपेषु परिणतिं प्राप्य सर्वान् एकेवेलानां रञ्जयन्ति। अनेन एकस्मिन् समये एव प्रपञ्चे विविधकोणेषु स्थितान् जनान् रञ्जयति मनोविनोदयति च। अतः विद्वांसः वदन्ति इदं समाजस्य दर्पणवत् कार्यं करोतीति अर्थात् यत्र कुत्रापि जायमानांशान् सर्वान् पक्षपातं विना दर्शयति। अत्र प्रदर्शिताः कार्यक्रमाः विविधांशाऽधारिताः भवन्ति - इत्यादयः नानाविधांशाधारिताः कार्याक्रमाः विविधप्रसारवाहिन्यामन्तर्भवन्ति। यदि सावधानेन अवलोकयामश्च इमे सर्वेऽप्यंशाः काव्याधारिताः एव। यतो हि काव्ये एव नवरसाः, महाकाव्यानि, पुराणानि, धर्मग्रन्थाः, विविधमूल्याधारितानि च ग्रन्थानि प्राप्यन्ते। अतः प्रथमं काव्यं नाम किमिति अवलोकयामः - ख्यातिं गमयति सुजनः सुकविर्विदधाति केवलं काव्यम्। पुष्पाति कमलमम्भो लक्ष्या तु कविर्नि्योजयति। इति काव्यप्रयोजनं काव्य रसिकाः आमनन्ति। काव्यं नाम कवेः कर्म। कविस्तु दार्शनिकः अपर ब्रह्मा च। ब्रह्मा जगन्निर्माता, कविः अपरजगन्निर्माता। किं नाम काव्यमिति विचारचर्चायाम् अनेकानि काव्य लक्षणानि दृष्टिपथमायान्ति। ‘लोकोत्तर वर्णनानिपुण कविकर्म काव्यम्’ इति सर्वे जानन्त्येव। वस्तुभेदमाधारीकृत्य काव्यं त्रिविधं वर्तते - प्रख्यातोऽप्याद्यमिश्रभेदेन इति। रामायणमहाभारत-भागवतादिपुराणेषु प्रसिद्धम् इतिवृत्तं यत्र वर्ण्यते तद् काव्यं ‘प्रख्यातम्’ उच्यते। कविकल्पितम् ‘उत्पाद्यम्’। तथा यत्र वस्तु प्रसिद्धं कल्पितञ्च भवति तद् ‘मिश्रम्’ इत्युच्यते। दृश्यकाव्यम् स्वरूपभेदेन काव्यं दृश्यश्रव्यभेदेन विभक्तमिति ज्ञातम्। श्रोतुं द्रष्टुं च शक्यं यद् काव्यं तद् दृश्यकाव्यमिति पूर्वम् उक्तमेव। रूपकमिति दृश्यकाव्यस्य नामान्तरम्। दृष्टविषयांशाः चिरकालपर्यन्तमस्माकं हृदयेषु

स्थित्वा अस्मान् रञ्जयन्ति। तादृशस्य दृश्यकाव्यस्य साधनानि कानि इत्यवलोकयामः - दृश्यकाव्यानां साधनानि मनोविनोदार्थं वयं नाटकम्-वीथी नाटकम्-लघुनाटिका-धारावाहिकम्-चलनचित्रादिकञ्च अवलोकयामः। एतेषां मूलाधाराः के? इति चिन्तयामश्चेत् अस्माकं दृग्पथे गोचरीभवन्ति संस्कृते स्थिताः अमूल्यनिधयः रामायण महाभारत भागवत पुराणादयः एव। मानवस्य जीवनशैलीपरिवर्तने एतेषां महत् योगदानं वर्तते इति तु निर्विवादम्। एतेषाम् अन्तर्स्थिताः लघुकथाः, उपकथाः जीवनं चत्सामां पुरा नवं पुराणमिति। अस्त्योत्पतिः ‘पु-रापि नवम् इति पुराणम्।’ पुरा इत्युक्ते अनागतम् अतीतमिति। अण् इत्युक्ते ‘कथनम्’ अर्थात् अनागतस्य अतीतस्य कथनमेव पुराणमिति।

वैदिकवाङ्मये ‘प्राचीनः वृत्तान्तः’ इति। हैन्दवसम्प्रदाये सृष्टिरारभ्य प्रलयपर्यन्तं वर्णितं तद् पुराण इति वदन्ति। अस्य आविर्भावविषये अथर्ववेदे एवमस्ति - ‘ऋचः सामानि छन्दांसि पुरां यजुषा सह।’ एवम् ‘इतिहासपुराणाभ्यां वेदाश्मुपबर्हयेत्’ वेदस्य अर्थवितारः पुराणेन कथितमिति अस्थार्थः।साहित्यं समाजस्य दर्पणं अस्ति। साहित्यसमाजयोः अन्योन्याश्रयत्वं वर्तते। समाजे विद्यमानांशाः एव साहित्यकाराः स्वीकृत्य स्वरचनाशक्त्या सुन्दररूपेण वर्णयन्ति, अस्माकं पुरतः स्थापयन्ति च। एवमेव साहित्ये स्थितांशान् आधारीकृत्येव समाजे परिवर्तनं भवति। यदि कथं भवितव्यमिति केनापि पृष्टं चेत् तदा ज्येष्ठाः वृद्धाश्च सर्वदा वदन्ति यत् ‘रामादिवत् वर्तितव्यं न तु रावणादिवत्’ इति।

अतः पुराणानि सर्वे आमनन्ति च। एतदेवंशं स्वीकृत्य रूपक-दूरदर्शन-चलनचित्रादिषु पुराणधारितानि एव अंशानि स्वीकृतानि स्वीकुर्वन्त्यपि निर्देशकनिर्मातराश्च। निर्मातारः जानन्ति यत् पुराणेषु स्थितविषयांशाः यदि स्वीक्रियन्ते तर्हि जनाः निश्चयेन पश्यन्ति तद्द्वारा स्वाभीष्टकार्यक्रमान् चलनचित्रानपि च-रकालपर्यन्तं स्मरन्ति इति। अनेन मनोविनोदम्, नूतनविषयाऽवगाहनम्, विषमपरिस्थितिषु कथं व्यवहर्तव्यम्, उपायकल्पनमित्याद्यंशाः ज्ञायन्ते। निर्मातारः जानन्ति यत् सामदानभेददण्डोपायैः एव कार्यसिद्धिर्भवति। अतः तेऽपि स्व धारावाहिक चलनचित्रेषु रेमानोपायानुसूचयैव निर्माणं कुर्वन्ति। यतो हि पुराणेष्वपि मानवानां मार्गदर्शनाय चतुर्विधोपायाः एव स्वीकृताः।

संस्कृतसाहित्ये रामायणपदेन वाल्मीकिरचितं रामायणमेव प्रसिद्धयति। भारतीयै रामायणम् आदिकाव्यं वाल्मीकिश्च तत्प्रणेतृतययाऽऽदि कविः अभिधीयते। रामायणं महाभारतात् प्राचीनम्। रामायणस्य रचनाकालः ख्रीष्टपूर्वपञ्चमशतकात्पूर्वमेव मन्यते। भारतस्य काप्येतादृशी भाषा नास्ति यत्र रामायणस्यानुवादो न जातः स्यात्। वैदेशिक्यो भाषा अपि रामायणस्यानुवादेनात्मानं धन्यं मन्य-ते। श्रीरामचन्द्रः आदर्शप्राप्ता आदर्शपतिः आदर्शपुत्रः आदर्शशासकः आदर्शमनुष्यश्चासीदिति समर्थयितुमेव रामायणं निरमीयत, यत्र लक्ष्ये तत्सफलमभूत्। रामायणे चतुर्विंशतिः सहस्राणि श्लोकानामिति तत् चतुर्विंशतिसाहस्री संहितापदेनाभिधीयते। यावत् पर्यन्तं कवेः समक्षं वर्णनीयं वस्तु नागतं तावदयं मौनमादधौ, यदैव क्रौञ्चवधं करुणरसं दृष्टवान्, तदैवाकस्मादेवायस्य मुखात् काव्यप्रवाहो निर्गतः तदस्य काव्ये करुणरस एव प्रधानत्वं भजते। कविताया लोकहितमुद्देश्यं स्यादिति वाल्मीकिना कदापि न विस्मृतम्। अत एव चरित्रसुष्टौ वर्णने वा सर्वत्र कविरुच्चमादर्श विचारं च व्यञ्जितवान्। तपस्विनीकाव्यं गङ्गाधरमेहेरस्य रचनावलीषु सर्वश्रेष्ठं विविच्यते सुधीपाठकैः। श्रीरामचन्द्रस्य वीरगाथां वर्णयतः संस्कृतादिकाव्यस्य वाल्मीकिरामायणस्य कथावस्तु समधिकृत्य तपस्विनी स्वकीयं वैशिष्ट्यं प्रख्यापयति। वाल्मीकिमुन्याश्रमे श्रीरामरमण्याः महादेव्याः सीतायाः निर्वासनोत्तरं जीवनयापनं काव्यस्यास्य मुख्यो विषयः। मौलिकोद्भावनां विषयवस्तु संयोजनां वर्णनशैलीं शब्दच्छटां साङ्गीतिकमाधुर्यं सरसत्वं च दधानं काव्यमिदं कवेर्गङ्गाधरस्य सर्जनशीलतायाः प्रद्योतकम्। कवीना १९१४ ख्रीष्टाब्दे तपस्विनीकाव्यं प्रणीतम्। १९१५ ख्रीष्टाब्दे तस्य प्रथमसंस्करणं पुस्तकं प्रकाशितम्। अद्यावधि बहूनि संस्करणानि लभन्ते। एकादशसर्गसंवलिते करुणरसाङ्गीरसः तपस्विनीकाव्येऽस्मिन् वाल्मीकिरामायणोत्तरकाण्डस्य कालिदासप्रणीतरघुवंश चतुर्दशसर्गस्य भवभूतिकृतस्य उत्तररामचरितनाटकस्य च प्रासङ्गिकः प्रभावः संलक्ष्यते। तपस्विनीकाव्ये सर्गानुक्रमिका विषयाः समासतः प्रस्तूयते। प्रथमेसर्गे, वैदेहीविषादवर्णनम्। द्वितीयसर्गे, वाल्मीक्याश्रमे सीतायाः निवासनवर्णनम्। तृतीयसर्गे, पत्नीवियोगिनः दशरथः दुःखवर्णनम्। चतुर्थसर्गे, वाल्मीक्याश्रमे प्रभातवर्णनम्। पञ्चमसर्गे, मनोहरप्रकृतेः चित्रणम्। षष्ठसर्गे, जानकया आत्मपरिचयः वर्णनम्। सप्तमसर्गे, सीताजीवनस्य करुणकथावर्णनम्। अष्टमसर्गे, सीतायाः मनसि चिन्तावर्णनम्। नवमसर्गे, सीतायाः पुत्रयुग्मक प्रसववृत्तान्तवर्णनम्। दशमसर्गे, सीतायाः वात्सल्यवर्णना। एकादशसर्गे, रामसीतयोः मिलनं वर्णनम्। प्रकृत्याः परमोपासकः आदर्शनारीचरित्रस्य सुदक्षः च चित्रकरः कविः गङ्गाधरमेहेरः। तस्य काव्यावल्यां नारी एवं प्रकृतिः, प्रकृतिः एवं नारी इत्यादीनां वर्णनं दृश्यते। व्यासः कालिदासः, भवभूतिः च तस्य कल्पनायाः चिरसहचराः। तस्य कृतिषु

कीचकवधकाव्ये द्रौपदीवर्णनं, इन्दुमतीवर्णनं, अहिल्यावर्णनं, प्रणयवल्लरीकाव्ये शकुन्तलावर्णनम् एवमेव तपस्विनीकाव्ये सीतावर्णनं दृश्यते। कविना वाल्मीकि रामायणम्, महाभारतम्, रघुवंशमहाकाव्यम्, तुलसीदासस्य रामचरितमानस इत्यादीनां प्रभावः अनुभूतः। कालिदासस्य भवभूतेश्च दायारूपेण कविः गङ्गाधरमेहेरः स्वीकर्तुं शक्यः। अत्र भवभूतेः उत्तररामचरिते चित्रितायाः सीतायाः प्रतिच्छाया दृश्यते। कालिदासस्य भवभूतिः च प्रभावः तस्य तपस्विनीकाव्यस्योपरि दृश्यते। रामायणस्य नायकः नायिका सीता। रघुकुलतिलकं श्रीरामचन्द्रं जनकनन्दिनीं जानकीं, तस्याः शुद्धं सुविमलं चरित्रञ्च आधारीकृत्य स्वभावकविः गङ्गाधरमेहेरः अरचयत् तपस्विनीमहाकाव्यम्। सीतारमयोः परस्परम् अनुरागः विप्रलम्भाशृङ्गारः। सीताचरित्रेण का प्रेरणा लभ्यते प्रकृत्याः परमोपासकः, आदर्शनारीचरित्रस्य सुदक्ष चित्रकरः कविगङ्गाधरः। तस्य काव्यवल्ली नारीम्-प्रकृतिं, प्रकृतिं - नारीं, वाचम् - अर्थं, धर्मं - धरणी, प्रदीपं - शिखां, सागरम् - ऊर्मिं, चन्द्रं - ज्योत्स्नां, वीणां - मूर्च्छनां, पुष्पम् - सैरभं, गीतिं छन्दः अतिमधुर सम्बन्धेन संयोजयति, सुमेलयति च। पत्या निर्वासितायाः सीतायाः सर्वशून्यता अत्र चित्रिता। पतिरेव सीतायाः जीवनसर्वस्वम्। पतिकर्तृकप्रत्याख्याने सीता तपस्विनीति ब्रतं जग्राह। तपस्यायाः हेमानले साध्वीसीतायाः चरित्रं दम्भीभूतं सत् जाज्वल्यमानं समभवत्। तपस्विनीकाव्ये प्रकृतिः निरपराधायाः हतभागिनीसीतायाः सखीरूपेण पार्श्वगण्डनं करोति। प्रकृतिः सर्वदा सीतायाः अन्तःकर्मसु विश्वास स्थापनेन च योगदानं करोति। कदाचित् राजराज्ञीम् आसने सीताम् आसीनां कृत्वा सम्मानस्य अर्थ्यं स्थापयति। कदाचित् प्रकृतिः मन्त्रवलेन सीतायाः चरित्रे पवित्रं निर्मलत्वं स्वच्छत्वं वा प्रदर्शयति। नारीप्रवर्गः पर्यायद्वये विभज्यते। एका जाया अन्या जननी। जाया प्रिया च चाञ्चल्यभावं, श्रृविलासं, लारयं, हासरक्ततङ्कैः सुजति। जननी आशीर्वादे वा कल्याणे वा पृथिवीसमा प्रस्फुटिता भवति। उदारप्रशान्तस्नेहनिर्झरपाते तापितप्राणान् शान्तं सुशीतलं क-रोति। जननी वर्षर्तौ जलदानं करोति, फलदाने सम्पृक्तं भवति, आतपतापितं धरावशः श्यामलशोभनं कृत्वा तम् अपूर्वरूपश्रिया मण्डितं करोति। शेषा नारी भवति गङ्गाधरस्य काव्यवर्णिता नारी। एषा नारी अन्यस्य ब्रतभङ्गं न करोति। समस्तक्लेशं, निन्दां, निर्यातनां सहते, तस्याः साफल्यकामनां च करोति। त्वं स्वप्रजाजन सूरज्जननिष्ठत स्त्वत् पादे च मद्रतिरहं सहधर्मिणी ते। निर्वासनं प्रकृतिताषणमस्त्विदं मे निर्दूषणं ब्रतमेव भवतु प्रभोश्च।। राजारामचन्द्रस्य उपयुक्तपत्नी सीता इति। सा निर्वासनं स्वभाग्यदोषम् इति पतिभक्त्याः अदर्शप्रदर्शनं करोति। मिथ्यापवादे रामचन्द्रेन परित्यक्ता इयं सीता पतिं दोषारोपं न कृत्वा विधिमपि निन्दान कृतवती। ऊचे सती हे सखि दुर्विपाकौः दुःखावली मा घटिता समस्ता।

अमृतवाणी

शत्रुघ्नश्रीनिवासाचार्यः

पण्डित शम्भुनाथ शास्त्री

वेदान्ती भागलपुर,

(बिहार)

आत्मतत्त्वदर्शनस्य ज्ञानमेव हि साधनम्
अथ गीतातृतीयोऽध्यायः
(गीतामृतरसायनम्)
अर्जुन उवाच - ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बु-
द्धिर्जनार्दन। तत्किं कर्मणि घोरं मां नियोजयसि
केशव।।
भावार्थः- अपि चेत् कम-योगाद्धि ज्ञानयोगः
विशिष्यते। तस्मात् हिंसात्मके योगे कथं मम
नियोजनम्।
संस्कृतभाष्यम्- श्रीमद्भगवद्गीतायाः द्वितीयोऽध्याये
भगवान् श्रीकृष्णः अर्जुनं सम्बोधयन् कम-योगस्य
वैशिष्ट्यं बोधयित्वा ज्ञानयोगस्य
विशेषतामुद्दिष्टवान्,तत्र तेनोपिष्टं
यत् ज्ञानयोगेन योगी आत्मदर्शनं कर्तुं क्षमः
समर्थ इति। एतस्मात् कारणादेवावार्जुनस्य मनसि
कम-योगज्ञानयोगविषयिणी शत्रु समुत्पन्ना जाता।
अर्जुनेन तां शत्रुमाश्रित्वैव भगवत्सम्बन्धे प्रश्नः
उत्थापितः।
अर्जुन उवाच अर्जुनः कथितवान्- यत् हे
जनार्दन! यदि चेत् भवतां मता विचारेण
कम-योगस्य अपेक्षया ज्ञानयोगः ज्यायसी श्रेष्ठः
वर्तते। तर्हि मामस्मिन् घोरे अतिक्रोरे हिंसात्मके
युद्धकर्मणि कथं नियोजयसि अर्थात् एतत् कर्म
प्रति माम् कथं प्रेरयसि?।
कम-योगज्ञानयोगविषयिकां शत्रुमुत्थापयन् अर्जुनः
भगवन्तं करुणावरुणालयं श्रीकृष्णं निवेदितवान् यत्
हे जनार्दन! भवता द्वितीयोऽध्याये इदमुपदिष्टं यत्
आत्मतत्त्वदर्शनस्य ज्ञानमेव साधनम् तथा
ज्ञानयोगस्य उत्पत्तिः कम-योगेनैव भवति।
ज्ञानयोगेनात्मदर्शनं सम्भवति। यदा योगिनः

समस्तानिन्द्रयाणि विषयासत्तरहितानि भवन्ति तदा
स योगी ज्ञानयोगी कथ्यते अर्थात् तदा ज्ञानयोगस्य
उत्पत्तिः सम्भवति। यावत् सम्पत्तानि इन्द्रियाणि
स्वविषयेष्वनासक्तानि न भवन्ति तावत् तस्य
इन्द्रियजन्य विषयासक्त मानवस्य ज्ञानयोगसिद्धिर्न
भवितुमर्हति।
अन्वयशब्दार्थः- अर्जुनः अर्जुन ने, उवाच-
कहा,जनार्दन हे जनार्दन! यदि आप कम-योग की
अपेक्षा ,बुद्धि,ज्ञाननिष्ठास्वरूप बुद्धि, चेत् यदि,ते
आपको,ज्यायसी श्रेष्ठ ,मनुअभिमत (स्वीकार)
है,तत् तब तो,केशव हे श्रीकृष्ण!,,माम मुझको,
घोरे अतिक्रूर (हिंसात्मक), कर्मणि युद्ध स्वरूप
कर्म में, किम् नियोजयसि लगा रहे है?
तत्त्वार्थः- अर्जुन ने भगवान् श्रीकृष्ण से कहा
कि हे जनार्दन!यदि आप कम-योग की अपेक्षा
ज्ञानयोग को श्रे समझते है तो हे केशव फिर
मुझे इस घोर युद्ध रूप हिंसात्मक कर्म में क्यों
लगा रहे है
रहस्यात्मक -तथ्य - जीव पूर्व जन्म के सकाम
कर्मों के अभ्यास से प्रत्येक जन्म में उसी सकाम
कर्म की ओर प्रवृत्त हो जाता है अर्थात् ऐसा
करना उसका स्वभाव बन जाता है। मानव सकाम
कर्म से इतना प्रेम करता है कि वह उसे ईश्वर
के समान पूज्य मानकर कर्म करता है तथा वह
मोहवश कर्म के बन्धन में बार बँधता रहता है।
कम-योग में इन्द्रियों को वश में करने की
बाध्यता नहीं रहती है इसलिए कम-योग में
सकामता बुद्धि रहने कारण वह सुगम है ,
किन्तु कम-योग की अपेक्षा ज्ञानयोग निष्का-
मता के कारण सुगम नहीं है। ज्ञानयोग में

॥ ज्ञानम्/भजनम्अनुपालनम्॥

गीताज्ञान संचरण समितिः,

पटना, विहार, अध्यक्षः

डॉक्टर सुदर्शन श्रीनिवास

शाण्डिल्यः

।।गीताज्ञानं महामृतम्।।
गीताज्ञानं सदैव मानवतायाः स्थापनाय
रक्षणाय च प्रवर्तते। मानवतायाः सर्वथा
नाशकः अहंकारः। अहंकारः सर्वावगुणाश्रयः
विद्यते।।
अहंकारः स्वास्तिस्वरक्षणायैव जीवति।
अहंकारः स्वस्य जीवने नान्यं जीवनं
पश्यति। अन्येषां जीवनं विनाशयति
स्वजीवनं केवलं स्थापयति। अहंकारः
कर्मणि न विश्वसिति। स केवलं फलं
वाञ्छति।।
अतः गीताज्ञानं सरति ।।कर्मण्येवाधिकारस्ते।
।
कार्येवाधिकारः न तु फले।
केवलं फलाकांक्षी कर्म कर्तुं न यतमानः
दृश्यते। स तु येन केन प्रकारेणापि
अल्पायासेन च फलप्राप्तये दुराचारमपि
स्वीकरोति। न तत्र कस्यचिद् निकटत-
मस्यापि सम्बन्धस्य रक्षणं भवति।
अहंकार बाधकः याे सन्ति परिजनाः
परिवाराश्च तेषामपि नाशः समुचित एव
प्रतीयते। अहंकारिणाम् इतिहासः
द्रष्टव्यः। अहंकारादेव सत्तायै नानाविधाः
भयानकाः संघर्षाः अभवन्,

भवन्ति,भविष्यन्ति च। अतः मम नाम भवतु
न वा, मम पृथक् परिचयो भवतु न वा
परं विश्वहिताय कर्म कर्तव्यम् इति सुभावः
यदा यदा सरति तदैव मानवता सुरक्षिता
भवति।।
अनया भावनयैव कृतकर्मणा विश्वहिताय
विविधाः शुभाः शोभन्ते। यदि कुत्रापि
मंगलं येत् तर्हि विश्वहितभावनयैव।
अतः विश्वे मानवैः विश्वहिताय केवलं शुभं
कर्म कर्तव्यम्। इयमेव मानवता।
मानवत्वपरिधौ अशेषाः मानवाः एकत्वमेव
धारयन्ति। एकत्वे कथं हानिः?
एकः अनेको भवतु। इदमेव गीताज्ञानम्।।
।।विमलः हिन्दी भावानुवादः।।
गीताज्ञान से विश्व एकत्व भावना का संचार
होता है। इस पवित्र भाव में ध्वंस, विनाश
अवसाद, दुराचार, दुश्चिन्तन का अस्तित्व
नहीं है। इस पवित्र एकत्वभाव का बाधक
घातक मात्र अहंकार है। अहंकार सत्कर्म,
सदाचार सद्बिचार सुव्यवस्था में विश्वास
नहीं करता है। अहंकार में व्यग्रता,
उत्तेजना, उद्वेग, असन्तुलन, क्रोध,हिंसा,
अस्थिरता का वास होता है। अहंकार किसी
भी स्थिति परिस्थिति में अपनी स्थापना
चाहता है तथा करता भी है। इसकेलिए
उसका कोई अपना नहीं होता है। इतिहास
का सिंहावलोकन करने पर स्पष्ट बोध हो
जायेगा।
रावण अपने अहंकार के स्थापनार्थ सर्व
परिजन परिवार का नाश करवा दिया ।

उत्तर मध्य रेलवे, प्रयागराजः				
				
न.230-Elect/TRD/PRY/J/EIG/2022	Dated: 17.01.2022			
भारतीय रेलवे				
एसी 25 केवी कर्षण संचालन				
राजमार्ग उपभोक्तानां पूर्व ज्ञापनं				
जनसाधारणानां सूचनायै अधिसूचितं क्रियते यत् उत्तर मध्य रेलवे इत्यस्य खण्डं हरदुआगंज यार्ड पावर हाउस साइडिंग इत्यस्य किमी 153/ एचजीजे/100 एन इत्यनेन 149/पीएच/एल-6/2 इत्यस्मिन् 25 केवी एसी विद्युत कर्षण समारम्भाय सर्वेषु समारंपरेसु मार्ग स्तरे 4.78 मी इत्यस्य स्पष्ट उच्चतायां उच्च गेजा प्रयुक्ताः येन अतिउच्चमाने भारं विद्युन्मयं कर्षणतारस्य अपायपूर्णं सन्नैकटयं सम्पर्कं वा आगमनेन अवरोधकर्तुं शक्नुयात्।				
जनसाधारणं एतद्वद्वारा अधिसूचितं क्रियते यत् वाहनानां भारस्य प्रयोजनाय उक्तं विनिर्दिष्टं उच्चत्वं पालयन्तु इदम् च पश्यन्तु यत् राजमार्गावहाने वहन् भारेण कस्मिंश्चिद् स्थित्यां उच्च गेजानाम् अतिवहनं न कुर्वन्तु।				
1. अत्यधिकं गेजाय अपायः तस्य च फलस्वरूपं राजमार्गे रेलवे मार्गे च बाधमा				
2. वाहने नीयमानां सामग्री उपस्करं वा अपायः।				
3. चालकानां अपायपूर्णम् सामीप्यं सम्पर्केण च कारणेन अग्नेः अपायः जीवनस्य च क्षतिः इत्यस्य अपायः।				
मण्डलम् प्रयागराजः	दिनांक 25.01.2022 ईसवीये तदनन्तरं वा			
 North central railway www.indianrailways.gov.in North central railway@CPRONCR 61/22 FA				

वेदान्तान्द सन्दोहराम कृष्ण महात्मनः । नमोऽस्तु प्रियशिष्याय विवेकानन्दयोगिने श्रीमत्परिज्वाजकाचायौ विवेकानन्दो महान् दार्शनिको बभूव । 1863 ईसवीये जानुआरी मासस्य द्वादश दिवसे सोमवासरे प्रातः ऊनपञ्चाशदधिके षट् वादने मकरसंक्रान्त्यां तिथौ कलिकता-नगर्यां विश्वनाथ दत्तस्य पितृभवने अयं महात्मा जन्म लेभे । विश्वेश्वर- शिव- करुणया पुनोऽयं जातः इति मनसि कृत्वा जननी भुवनेश्वरी पुत्रं वीरेश्वर नामालंकृतं कृतवती । अन्नप्राशनसमये शिशोर्नाम नरेन्द्रनाथ संजातः । तत्पश्चात् सन्न्यासी विवेकानन्दः। एकदा सिमुलिआपल्ली निवासि-श्रीसुरेन्द्रनाथ-मित्र-महोदयस्य गृहे श्रीरामकृष्णस्य सह नरेन्द्रनाथस्य साक्षात्कारः समजनि । श्रीरामकृष्णस्य

विवेकानन्द-दर्शनम्

शिक्षापद्धतिसादीनूपमाश्रितवान् च। स शिष्याणां भावधारां पालयन् तदीयजीवनपूर्णतामसाधयत् । कस्यापि भावमीषदपि नाशयितुं नाचेष्टत् । नरेन्द्रम-सौ स्वीच्यमधिकारिणमवागच्छत्। तथापरेदयुः महदा कर्षणम्। श्रीरामकृष्णं गुरुरूपेण स्वीचकार सः। अद्वैतं ब्रह्मज्ञानमेव सर्वोपयुजितं ज्ञानम्। साधना दिभिः वेदान्तसत्यं प्रत्यक्षीकृत्य कालान्तरे महाचायी बभूव । नास्माकं देशे अपितु नैकेषु देशेषु परिभ्रम्य स्वकीय-वक्तृतामाध्यमेन चिकागो नगरे भारतीय संस्कृतेः स्वाभिमानं बद्धयामास । स्वामि विवेका नन्दः न कस्यापि धर्मस्य निन्दाम् समालोचनां वा कृतवान् । कमपि धर्मं न हीनमनस्य । सर्वदा तेनोक्तम्, स एव धमी यमनन्तं भगवद्रिष्य मुपद-क्षयति, स एव तादृशोऽनन्त एव भविष्यति। स एव धर्मसुर्यः कृष्णभक्तं प्रति, ख्रीष्टधर्मं प्रति, साधुम् असाधुं वा प्रति, सर्वान् प्रति समभावेन तुल्यं किरणजालं प्रसारयिष्यति। असौ धर्मः केवलो ब्राह्मणधर्मः बौद्धधर्मः ख्रीष्टधर्मः मुस्लिम धर्मी वा न भविष्यति किन्तु सर्वेषामेव धर्माणां समष्टिरूपो भवति। तस्मिन्नेव धर्मे उन्नतेरनन्तपथो मुक्त एव स्थायति। असौ सार्वभौमो धर्मः सर्वस्मिन् धर्मे ईश्वरो विद्यते इति विवेकानन्दस्य महान् उपदेशः

कुर्वन् आह विवेकानन्दः- जगति यदि किमपि पाप-मस्ति तत् दुर्बल्यमेव । सर्वविधां दुर्बलतां परित्यजत । दुर्बलत्वेव मृत्युः, दुर्बलत्वेव पापमस्ति । इति । 1897 ईसवीये विवेकानन्दः ‘रामकृष्ण मिशन’ नाम्नः संस्थापितः । अस्य कतिचन नियमाः समुल्लिखिताः । ते वक्ष्यमाणाः निर्दिष्टाः । संघस्योद्देश्यं जनतायाः सेवा, तथा आत्मिकं कल्याण-साधनम् । राजनीत्या सह अस्य संघस्य न कोऽपि सम्बन्धो वर्तते । मनुष्यजातेः कल्याणाय वेदान्त सत्यस्य प्रचारं सर्वसाधारणस्य ऐहिक-पारलौकिक कल्याणस्य कृते तत्त्वानां कार्यरूपेण परिणमनस्य परमो मन्त्रः । बहुजन हिताय बहुजन सुखाय ‘रामकृष्ण मिशनः’ संचालिते तेन सभापतिना विवेकानन्देन। विवेका नन्द दर्शनमलौकिकम् । ‘आत्मनो मोक्षार्थं जगद् हिताय च’ इति आदर्शयुक्तं मनसि निधाय जीवमात्रे भगवतोऽभिष्यक्तं स्वीकार्यं जीवमात्रस्य सेवा करणेन भगवतो पूजा भवति इति आदर्शस्तस्य सर्वदा बलवत्तर आसीत् । नर नारायण सेवाया हि आत्मानुभूतिर्जायते नान्यथा इति । दानधर्ममहिमा विवेकानन्ददर्शने प्रतिफलितः। ‘दानमेकं कलौ युगे’ इति महावाक्यमविस्मरन् तेन भणितम् - चित्त शुद्धेरायुषात् दानं सर्वदा कर्तव्यम् । अनेन संवाधर्मस्य प्रत्यक्षा प्रमाणीक्रियते । धर्मदान-विद्यादान-प्राणदानमन्त्रदानादीनां चतुर्विधानां मध्ये धर्मप्रार्थिने धर्मीपदेशदानं , विद्याविहीनाय विद्यादानं , रुग्णानां मुमुर्षूणां औषधदानं सेवाया

तज्जीवनरक्षणं, क्षुधार्तुरेभ्य अन्नदानञ्च महादानेषु अन्तर्भूता भवन्ति । इदं चतुर्विधं भागवत्सेवानुद्धया करणीयमिति प्रतीयते । विवेकानन्द प्रवर्तिते अस्मिन् सेवाधर्मे वैयक्तिके पारिवारिके धार्मिके सामाजिके राष्ट्रिये तथा आन्तर्जातिके जीवने च सुदुर्परायी फलस्य विपुल सम्भावना विद्यते । जगति यानि धर्ममतानि तानि अखण्ड-सनातन-धर्मस्यांगीभूतानि इत्येवं मन्यमानानां सर्वधर्मीवलम्बिनां मध्ये भ्रातृभावकल्याणाय गुरुपादेन परमहंसदेवेन यानि कार्याणि कृतानि तेषामवधारणं परिचालनं चास्य श्री-रामकृष्णसंघस्य महाव्रतम् । साधारणजनेभ्यः जागतिक-पारमार्थिक-कल्याणविधायक-विज्ञान धर्माशिक्षादानं, शिक्षाकलाप्रभृतीनामुन्नतिसाधनं, वेदान्तं धर्मभाषानाराणि च यथा श्रीरामकृष्णजीवने संघटितानि जनसमाजे तेषां प्रवर्तनमेकान्ततः कायमिति हेतोः कर्मसंग्रहः तेभ्यः शिक्षादानं च संघस्य आदर्शत्वेन वर्णितः। स्वामि विवेकानन्दः नैके मठाः प्रतिष्ठिताः। भारते वेल्लूमठः सारदा मठश्च। पाश्चात्ये आलमोडातः पञ्चविंशति क्रोशदूर्वर्तिनि मायावती नामके स्थाने तुषारमौलिक हिमाचलस्य निर्जनस्थान्तरे अद्वैताश्रमनामको मठश्च संस्थापितः। अत्र प्राच्य-पाश्चात्यभक्ताः सम्मिलिताः सन्तः परस्पर भावविनिमय माध्यमेन उपकृताः सन्ति। अत्रसर्वधर्मीय लज्बनः सर्वमतानुसारिणश्च स्व स्व-धर्ममत-विश्वासानुसारेण अस्मिन् स्थाने एकत्रीभवितुं समर्थ भवन्ति। अत्र काचन मूर्तिरपि नास्ति। विवेकानन्दः सर्वदर्शननिष्णातः सत्यद्रष्टा ऋषि आसीत्। तन्मतं

इसी तरह का इतिहास अनेक राजाओं महाराजाओं का रहा है।अहंकार से ही सत्कर्म पीडित व्यथित खण्डित हो रहा है। झटपट मैं ऐसा हो जाऊं केवल यही दुर्भाव अग्रसर होता रहता है। अतः किसी भी अवैधोपाय से भी फल प्राप्त करना चाहता है। अहंकार महविघातक मानसिक रोग है। जहाँ केवल घृणा हिंसा का संचार है। अहंकार से ही निकटतम का भी शोषण दमन होता है। संसार चक्र की नियति में एक महिला विधवा हो गयी। एक संस्थान पति से स्थापित था। पति के चले जाने से वह महिला संस्थान की निदेशिका बन गयी। मेरे दैनिक जीवन का अनुभव है। अब उस महिला को पति मरने के दुःख से अधिक प्रसन्नता संस्थान की निदेशिका बनने से है। इसी तरह परिवार में भी अहंकार संचार से पारस्परिक प्रिय सम्बन्ध टूट टूट कर दीर्घ विदीर्ण हो रहा है। सत्ता प्रियता में पिता पुत्र परस्पर विरोधी हो रहें। इस तरह सब परिवारिक जीवन आभ्यन्तरिक रूप से खिन्न भिन्न हो रहा है। ईश्वर सत्ता से ही संसार सत्तावान् बना हुआ है,फिर किस बात का अहंकार? हजारों अहंकारसागर में डूबे हुए प्रभाव शाली वंशजो का कोई परिचय नहीं बच पाया आखें खोलो। ईश्वरीय सत्ता का हितकर कल्याणकर सहयोगी बनने केलिए ही गीताज्ञान है। सर्व लोक हिते रताः।।

‘श्रीरामकथा भारतीय शिक्षा दर्शनयोश्च सञ्जीविनी’

उत्तराखंड। ‘श्रीरामकिंकर विचार मिशन’ इति संस्थायाः संस्थापक एवम् अध्यक्षः सन्तप्रवरः श्रद्धेयः श्रीमैथलीशरण महाभागः स्वदैनिक सत्सङ्गे ‘श्रीरामकथा भारतीय शिक्षा दर्शनयोश्च सञ्जीवनी वर्तते’ इति विषयमङ्गीकृत्य श्रीरामचरितमानसस्य माध्यमेन समुपदेशितवान्- यदा वयं श्रीरामकथां भारतीयशिक्षादर्शनस्याधारं कथयामः, तर्हि एतत्तात्पर्यमत्र कदापि नास्ति, यद्वयं केवल भारतदेशस्य कृते काञ्चित्त्वचर्चा कुर्वन्तः स्मः। वयं सनातनधर्मावलम्बिनः सदा सर्वभूतेष्वेकमीश्वरमनुभवामः। अस्माकं सनातन धर्मशास्त्रेषु ‘सर्वे भवन्तु सुखिनः’ इति मानवातपरकशिक्षा दार्शनिकताया मूलसिद्धान्तोऽस्ति। स ईश्वर सर्वेषां प्राणिनां समानरूपेण सर्वविषमसुद्धारकोऽस्ति। एतादृशः सद्भावः केवलं सनातनधर्मे एव प्राप्यते। यत्सनातनः स ईश्वरोऽस्ति तथा तदेव धर्मोऽस्ति। मद्रिद्योरेण यो कस्यचिदस्ति तथा कस्यचिन्नास्ति। एवं कुत्रचिदस्ति किन्तु कुत्रचित्स्याभावो वर्तते। अत एव यादृशी मान्यतावाहरणा च केवलं

परिकल्पना भवितुमर्हति। ईश्वरस्तु सर्वव्यापकोऽस्ति। तस्य व्यापकतामनन्तमनुभूयते। भारतीयशिक्षाया दार्शनिकपक्षस्य यदि कश्चिदप्यध्ययनं करिष्यति, तर्हि तस्य स्वभावे स्वतः समदृष्टिः समागमिष्यति। श्रीरामचरितमानसे तत्सन्दर्भे साधुक्तम्-

‘सीरयाम मय सब जग जानी। करउँ प्रनाम जोर जुग पानी॥’ इति।
अत्र कथनं समुचितं भविष्यति, केषुचिद्दोषयुक्तेषु दोषदर्शनं करणं सम्यग् दृष्टिर्नास्ति, अपितु दोषं दृष्ट्वा तत्दोषान् दूरीकर्तुं समुचितमुपायं कारणमेव यथार्थदृष्टिरस्तीति मे मतिः। अस्मत्संस्कृतिः कदापि व्यक्तिपरकं विशेषणं न करोति, अपितु गुणपरकविशेषणं करोति, यतोहि कालकम ‘स्वभावगुणानां च चक्रव्यूहबद्धमनुष्यो वस्तुतः एको बन्दी वर्तते। एतदेवविद्यमायाज्ञानानां च वृत्तोऽस्ति, यस्मिन् भगवत्कथा विमुखकारणादेव लोकस्य बहवो जनाः स्वजीवनस्य यथार्थसमुद्देश्यं विस्मृत्य नश्वरभोगपदार्थानां

प्राप्त्यर्थं नटतुल्या जीवन्ति। श्रीगुरुगोविन्दकृपाप्रसादाद् भगवद्भक्ता एव मायाविरचितं चक्रव्यूहं वेधयितुं शकुन्वतीति मन्ये। यावद् मतिर्नश्वरवेधेषु रमयति तावद्भवहारे सारल्यं नायाति। अस्मिन्सन्दर्भे श्रीरामचरितमानसे भगवद्वाक्यं शोभते-

‘फिरत सदा माया कर प्रेरा। काल कर्म स्वभाव गुण घेरा॥’ इति।
सत्सङ्गविमुखकारणादेव वयं कालकृतदुखेऽपि तत्कारणं परजनकृतं मत्वा तमरोपितं कुर्मः। त्रिगुणेषु प्रायो स्वचतुर्बुद्ध्या वयं सतोऽगुणं स्वस्यकृते परस्यकृते रजोगुणं तमोगुणं चेच्छामः। भगवान् श्रीरामो वनगमनप्रसङ्गेऽपि कञ्चिदपि व्यक्तिविशेषं तत्कारणं नावदत्। अपितु मातुं कैकेयीं प्रत्येतदेव कथितवान्, यत् हे मातः! मदीयं सौभाग्यं वर्तते यस्मात्तुपित्राज्ञां परिपालयितुं मत्कृते वनगमनं तु सुयोगो वर्तते। यद्यहमिदानीमेतत्कार्यं न करिष्यामि, तर्हि मत्कृतेऽनुचितं भविष्यति। तत्रैव श्रीभरतमहाभागोऽपि

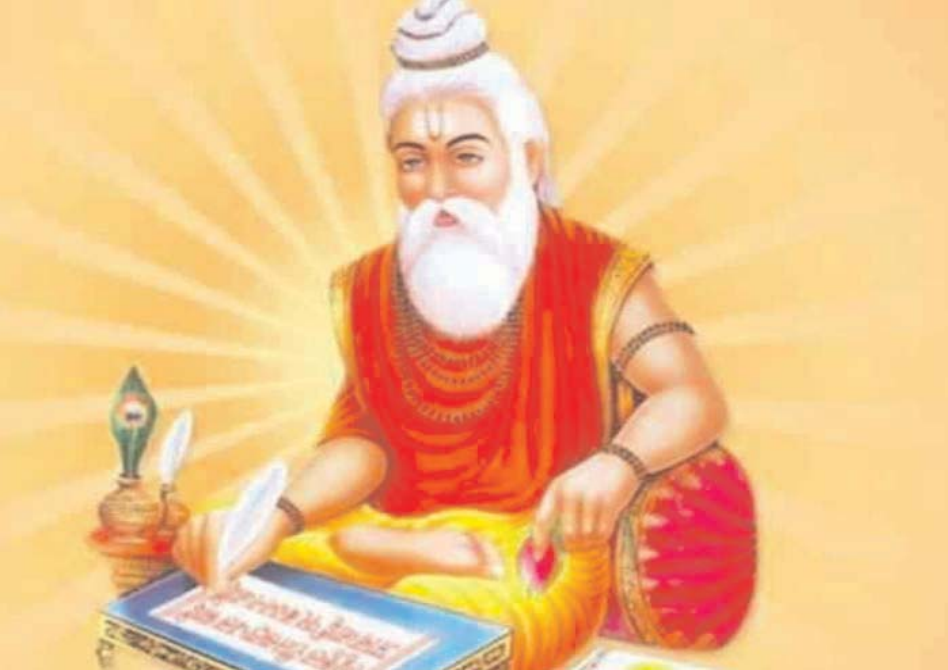
कदापि स्वमातरं व्यावहारिक रूपेणैकं वारमपि निदीधं कर्तुं काञ्चित्चेष्टां न कृतवान्। यद्यपि स्व-स्वस्थाने श्रीरामभरते च द्वौ परिपूर्णी स्तः। श्रीरामकथाया एतदेव प्राणतत्त्वं वर्तते, कुत्र कञ्चित् किं वदेत् किं न वदेदतस्य साङ्गोपांगनिर्वहणं मानसे प्राप्यते। अस्मात्कारणादेव रामायणे महाभारतस्य तुलनायां कस्मिंश्चित्स्थाने कस्मिंश्चित्सन्दर्भे कश्चिदपि विवादो न जातः। अस्मात्कारणादेव सः सनातनोऽस्ति तथा सनातनो भविष्यति। रामायणे वर्णितं यद्भगवद्भक्तः केवलं स्वदोषं पश्यति। श्रीभगवच्चरित्रे सः केवलं गुणमेवालोकरयति। अत एवात्रोपदिष्टं यद्धर्मविषये शिक्षायां दर्शने च मर्तव्यं दृश्यते। धर्मस्य संस्थापना सदा आदर्शमानवीयमूल्यानां सवर्धनया भवेदिति मन्ये। श्रीरामचरित्रप्रसङ्गे पदे पदे स्थले स्थले या शिक्षा प्राप्यते यत्कदापि व्यक्तिवादं नास्ति, अपितु यथार्थवादमङ्गीकृत्य जीवनं जीवेयुरिति सनातनदर्शनधर्मन्योश्चरादशरूपो वर्तते।

‘नित्यानित्य वस्तुविचारादनित्य संसारसमस्त संकल्पक्षयो मोक्षः’

संस्कृतवाङ्मये पुराणानामस्ति एकं विशिष्टं स्थानम्। भगवद्गिःश्वासरूपापौरुषेयवेदवत् पुराणानामपि प्रामाण्यं सिध्यति। यथा दिवसे प्रकाशो भगवता भास्करेण भवति, रात्रौ प्रकाशश्चन्द्रमसा जायते, गृहान्धकारो दीपेनापनीयते, तथैव परमात्मस्वरूपप्रदर्शनार्थं ज्ञानं तु पुराणवचरैरेव सम्भवितुम् अर्हति। संसारारण्येऽस्मिन् ब्रंभ्रयमाणानां जीवानां कृते पुराणम् अस्ति सरलः आलोकमार्गः। तस्मात् पौराणिकसाहित्यम् सर्वेषाम् अचिन्त्यतत्त्वानां नवरूपायनं भवति। उच्यते - ‘पुरा नवं भवति इति पुराणम्।’ शास्त्रमिदं मानवजातेः हृदयान्धकारस्य अपाकरणाय सर्वथा मणिमयं प्रकाशकम् अस्ति। परमतत्त्वदृष्ट्या पुराणं हि अवश्यमेव मोक्षशास्त्रम्। अष्टादश पुराणेषु विष्णुपुराणं सर्वशिश्टसम्मतं संवादश्रुत्यम् महापुराणम्। अन्यत् पुराणवत् पुराणमिदं जीवस्य मुक्तिं स्वीकरोति। अस्मिन् महापुराणे जीवस्य मोक्षलाभविषयः रम्यकथाया सुष्ठुरूपेण वर्णितः। वस्तुतस्तु जीवः अविद्यावशात् पुनः पुनः जन्ममरणचक्रं याति आयाति च। स संसारपाशेन आवद्धः सन् बहुविधं दुःखं सहते। केवलं विष्णुपुराणस्य निर्देशितमार्गेण तद् दुःखम् सुकरभावेन निराकृतं भवति। तस्मात् अस्य पुराणस्य उपदेशः सर्वथा पालनीयः। विष्णुपुराणे आराधना, योगः, समत्वभावः, तत्त्वज्ञानम्, अकपटभक्तिः, गङ्गातीर्थसेवनाम्, स्मरणम्, अहिंसा, नामसंकीर्तनम्, ज्ञानयोगः, अनासक्तचित्तादयः विषयाः मुक्तिमार्गरूपेण वर्णिताः। संसारारण्वम् अतिक्रमनार्थं एतानि मार्गाणि अपरिहायाणि। शोधसन्दर्भेऽस्मिन् स्वचिन्तनं मया उपस्थाप्यते। मुख्यशब्दाः (खं‘दै) : मुक्तेः संज्ञा, आराधनामाध्यमेन मुक्िः, योगमाध्यमेन मुक्तिः, समत्वभावेन मुक्तिः, तत्त्वज्ञानेन मुक्तिः, अकपटभक्तिमाध्यमेन मुक्तिः, गङ्गातीर्थसेवनेन मुक्िः, अहिंसामाध्यमेन मुक्तिः, नामसंकीर्तनेन मुक्तिः, ज्ञानयोगेन मुक्तिः, अनासक्तचित्तेन मुक्ति इत्यादयः। मुक्तेः संज्ञा - मुक्तिशब्दस्य पर्यायवाचकशब्दः भवति मोक्षः। यदा जीवः भोगासक्तिसम्पन्नं जड़देहं त्यक्त्वा आत्मस्वरूपं जानाति तदा तस्य मुक्तिर्भवति। उच्यते भागवतपुराणे - “मुक्तिर्हिर्त्वाऽन्यथारूपं स्वरूपेण व्यवस्थितिः।”1 अपि च निरालम्बि-उपनिबद्धि कथ्यते - “नित्यानित्य वस्तुविचारादनित्य संसार समस्त संकल्पक्षयो मोक्षः।” अर्थात् यदा वस्तुविचारेण नित्यं वस्तु निर्णीतं भवति तदा अनित्यसंसारस्य समुदायसंकल्पस्य विनाशो भवति। सकलसंकल्पनाशात् जीवस्य मुक्तिर्भवति। पुराणे पञ्चविधाः मुक्तय उल्लिखिताः सन्ति। ताः खलु यथा- सालोक्यमुक्तिः, सामीप्यमुक्तिः, सायुज्यमुक्तिः, साष्टिमुक्तिः, सात्त्वतामुक्तिश्च। विष्णुपुराणे एतादृश्यः मुक्तयः परिलक्ष्यन्ते।

आराधनामाध्यमेन मुक्तिः अनादिः सर्वसम्भवः भगवान् विष्णुः हि परमाराध्यदेवः। स अस्य विश्वप्रपञ्चस्य उत्पत्तेः प्रलयस्य च स्थानम्। अपि च स एव सर्वभूतानां कर्ता, पाता, विनाशकश्च। परमस्तुत्यः विष्णुः हि सर्वेषु देवेषु आदिदेवः, योगमार्गेणापि आत्मशुद्धेः वर्णनं पुराणेऽस्मिन् प्राप्यते। योगिजनः मार्गमिदमाश्रित्य अमृतलोकं प्राप्नोति। अमृतलोकमिदं भगवतः विष्णोः निवासस्थलम्। अत्र अमृतलोकशब्दः परमपदम् इति शब्देन बुध्यते। अधुना एकः प्रश्नः अत्र आयाति यत् परमपदस्य कोऽर्थः? तदुत्तरे उच्यते परम् इति शब्दस्य अर्थः सर्वोत्कृष्टम्, पदम् इति शब्दस्य अर्थो भवति स्थानम्। अर्थात् यदेव सर्वोत्कृष्टस्थानम् तदेव परमपदम्। परमपदस्य पर्यायवाचकशब्दः भवति मोक्षः। यतः मोक्षपदस्य उपरि सर्वोत्कृष्टपदं न वर्तते। अतः मोक्षपदं हि परमपदम्। केवलं ब्रह्माध्यायी एकान्ती योगीजनः - ‘ज्ञानादात्यन्तिकः प्रोक्तो योगिनः शक्नोति। तस्मात् जीवस्य मुक्तिलाभविषये योगः श्रेष्ठः उपायः। यदि जीवः आत्मनः मुक्तिमिच्छति तर्हि सदैव योगमार्गस्य अनुसरणं कुर्यात्। यतः योगिजनस्य तेन ज्ञानलाभस्य हेतोः परमात्मनि आत्मानं लयं कर्तुं शक्नोति। तल्लयम् आत्यन्तिकपदम् इति नाम्ना अभिहितं भवति। महर्षिणा पराशरेणोच्यते - ‘ज्ञानादात्यन्तिकः प्रोक्तो योगिनः परमात्मनि।’ अस्मिन् पुराणे अन्यत्र समदर्शित्वभावेनापि जीवस्य मोक्षलाभस्य वर्णनं प्राप्यते। कस्यचन जनस्य निर्मले हृदि यदि भगवान् केशवः संस्थितं भवति, तदा स तत् क्षणात् पापमुक्तो भवति। अपि च उच्यते स मानवः भगवतः विष्णोः श्रेष्ठाराधना। यं सधर्कं प्रति भगवान् विष्णुः प्रसन्नो भवति, स क्षणादेव मुक्तिभाक् भवति। वस्तुतस्तु जगदीश्वरः विष्णुः हि मोक्षप्रदाता। तस्य कृपया मुमुक्षुजनस्य अवश्यमेव मुक्तिं भवति। तस्मात् समभावना मुक्तिलाभस्य अन्यतमा साधना। उच्यते विष्णुपुराणे - न चान्नैर्नयते कैश्चित्त्रित्या ह्यत्यन्तनिर्मला। तामान्नोति मलं त्यक्त्वा केशवे हृदि संस्थिते। मुमुक्षुजनस्य सकाशे स्वादुत्वम् अस्वादुत्वं च सर्वमेव समम् प्रतिभाति। यः मानवः मृष्टामृष्टविवेचकमनसा समताविधानार्थं चेष्टते स एव यथार्थः ज्ञानवान्। तस्य नरस्य साम्यज्ञानेन अनायासमेव मुक्तिलाभः भवति। विष्णुपुराणे सम्यगुच्यते - तदेतद्भवता ज्ञात्वा मृष्टामृष्टविचारि यत्। तन्मनः समतालम्बि कार्यं साम्यं हि मुक्तये। तत्त्वज्ञानेन मुक्तिः तत्त्वज्ञानेन मिथ्याज्ञानं दूरीभूतं भवति। यदा मिथ्याज्ञानस्य उत अविद्यायाः विनाशं सम्यग्भावेन भवति तदा तत्त्वज्ञानस्य आविर्भावः भवति। अस्यार्थं प्रगाढ ज्ञानध्यान समाधीनाम् अवश्यमेव प्रयोजनम्।

विचित्रा हि रामायणकृतिः वाल्मीकेः। जीवनस्य शाश्वतमूल्यानां प्रतिफलितत्वात् रामायणं भुवनविदितम्। संस्कृतवाङ्मये च आदिकाव्यत्वेन रामायणं मूर्धाभिषिक्तस्थानम् अलङ्करोति। वर्षावर्णनं संस्कृतकाव्यानां वैशिष्ट्यं व्यनक्ति। परं श्रीमद्वाल्मीकिरामायणान्तर्गतं वर्षावर्णनमनवद्यम्। वर्षावर्णनावसरे पर्यालोचितं भौगोलिकतत्त्वं वाल्मीकेः वैज्ञानिकतायाः परिचायकम्। विशेषतः किष्किन्धाकाण्डेऽष्टाविंशतिसर्गे वर्षावर्णनावसरेऽनुसृतं वैज्ञानिकचिन्तनं शोधपत्रेऽस्मिन् प्रतिपाद्यते। कूटशब्दाः - रसायनम्, जलवायुविज्ञानम्, वाक्यविज्ञानम्, पदविज्ञानम्, पर्यावरणविज्ञानम्। किष्किन्धावण्डान्तर्गतेऽष्टाविंशतितमे सर्गे षट्षष्टिसंख्यकाः श्लोकाः वर्तन्ते। सर्गेऽस्मिन् भगवता राममुखेन वर्षाकालस्य वर्णनं महाकविना वाल्मीकिना कृतम्। वर्षासमये दृश्यमानानां स्वभावसिद्धानां प्रकृतिविकाराणां वाल्मीकीयचित्रणं वैज्ञानिकरूपं धेतुः। कविप्रतिभायाः चरमोत्कर्षप्रतिपादनेन साकं विज्ञानसम्मतानां सूक्ष्मतत्त्वानामवतारणं प्राचीनकवीनां स्वभावः। तत्रादिकविः वाल्मीकिः प्रकृतिचित्रणेन सह वैज्ञानिकसिद्धान्तानां प्रतिपादने सिद्धहस्तः। जलस्य रसरूपेणावतारणं रासायनविज्ञानस्य परिचयं लभ्यते। वृष्टिप्रक्रियायाः वर्णनं जलवायुविज्ञानस्य परिचायकमस्ति। वर्षाकाले नववारिसंलग्नहेतोः पृथिव्याः वाष्पविमोचनं मेघमण्डले विद्युत्स्फुरणञ्चेति द्वे तत्त्वे भूतत्त्वविज्ञानविषयके। वर्षाकाले चेतनाचेतनेषु जातविकाराणां वर्णनं जीवविज्ञानज्ञानाधीनम्। इत्थं वैज्ञानिकदृष्ट्या वाल्मीकीयप्रकृतिचित्रस्य सूक्ष्मावलोकनं प्रस्तुतशोधपत्रेण प्रवेष्टितम्। रामायणं न केवलं काव्यत्वेन प्रसिद्धम् अस्ति। अस्य प्रतिपदं भारतीयसंस्कृतेः वाहकम्। अस्य प्रतिवर्णनं तात्कालिकपरिस्थितेः परिचायकम्। रामायणीयविधिवर्णनानु प्रकृतिवर्णनं तत्त्वनिष्ठं प्राचीनग्रन्थरूपेण रामायणस्य प्रासङ्गिकता वर्तते एव। रामायणस्य पुष्यकयानमद्यापि व्योमयानविशेषज्ञानां कृते जिज्ञासाजनकम्। अनुमतः आध्यात्मिकविज्ञानं आधुनिकानां कृते गोवेषणीयम्। सम्पूर्णस्य भारतवर्षस्य च भौगलिकविज्ञानं रामायणाधीनं वर्तते। भौगलिककारकाणां प्रभावः विषयान्तरेण प्रकृतिवर्णनमुच्यते। कवयस्तु प्रकृतेः उपासकाः। प्रकृतिवर्णनं भौगलिकवर्णनं वा संस्कृतकाव्यानां

जीवनम्। आदकविः वाल्मीकिश्च स्वभावसिद्धः कविः वर्तते। तस्य वर्णनायां प्रकृतिचित्रणं वैज्ञानिकरूपं दधाति। अस्यां परिस्थितौ रामायणस्य किष्किन्धाकाण्डान्तर्गते वर्षावर्णनावसरे वाल्मीकिमुनेः वैज्ञानिकचिन्तनं नूनमेव प्रासङ्गिकतां भजते। आधुनिकस्य रसायनविज्ञानस्य मूलस्वरूपं रामायणवर्णितम्। वर्षावर्णनावसरे जलस्य रसरूपेण प्रतिपादनं वाल्मीकेः वैज्ञानिकत्वस्य परिचायकमस्ति। तद्यथा - नवमासधृतं गर्भं भास्करस्य गभस्तिभिः। पीत्वा रसं समुद्राणां द्यौः प्रसूते रसायनम्। अत्र रामस्य सीताविषयकः मनोभावः कविना वर्णितः। रसायन अयनं गमनं यस्मिन् सः रसायनः। रसायनपदेन समुद्रः उच्यते। द्यौः सूर्यकिरणैः समुद्राणां जलं नववासं यावत् पीत्वा गर्भं धारयति। वर्षाकाले सम्प्राप्ते पुनः द्यौः नवमासधृतगर्भं रसरूपेण जलरूपेण वा प्रसूते। षड्रसानां कारणं रसायनं भवति। यदि सीता संनिहिता साऽपीदानीं नवप्रसूतिः स्यादिति राममनोरथः सहृदयेन गम्यते। परं वैज्ञानिकदृष्ट्या रसायनशब्दस्य रासायनविज्ञानस्य वा बीजं रामायणे सर्वप्रथममङ्कुरितमिति निश्चेतुं शक्यते। किञ्च गर्भधारणस्य नवमासातीते प्राणीनां सन्तानप्रसवकालः समायाति इति विषयः आधुनिकचिकित्साविज्ञानाधीनः। वर्षाकाला गमनस्य प्राग्लिङ्गज्ञानं विज्ञानविषयकम्। वर्षाकाले सम्प्राप्ते सति आकाशस्य कीदृशं स्वरूपं जायते? मेघमण्डलस्याकृतिः कथं दृश्यते? दिवाकस्य का

स्थितिः भवति? एवम्भूतानां जिज्ञासानां दूरीकरणं जलवायुविज्ञानज्ञानाधीनमस्ति। रामायणे च सर्वमिदं वर्षावर्णनावसरे वैज्ञानिकशैल्या प्रतिपादितम्।तद्यथा - शक्यमम्बरमारुह्य मेघसोपानपङ्क्तिभिः। कुटजारजुंमालाभिरलुकर्तुं दिवाकरः।। संध्याराणुग्नित्येतैसाग्रैरन्तेष्वपि च पाण्डुभिः। स्निग्धैरप्रपटच्छेदैर्बद्धव्रणमिवाम्बरम्।। मन्दमरुतनिःश्वासं संध्याचन्दनरञ्जितम्। आपाण्डुजलदं भाति कामातुरमेवाम्बरम्। वर्षाकाले मेघमण्डलं सोपानाकृतिं धारयति। दिवाकरश्च मेघसोपानपङ्क्तेः उपरि विद्यमानः तिष्ठति। आकाशः पाण्डुरवर्णविशिष्टः दृश्यते। किञ्चित् जलसम्बन्धाच्च छिन्नपटैः बद्धव्रणमिव नभोमण्डलं प्रतिभाति। ईषत्पाण्डुजलदविशिष्टम् अम्बरं कान्ताविरह पीडितमिव शोभते। श्रीरामस्य विरहावस्थां वर्णयितुकामः कविः वैज्ञानिकशैलीम् आश्रयते। संतप्ता भूमिः जलसंस्पर्शेणागम्य वाष्पं मुञ्चति। ग्रीष्मकालादनन्तरं धरातलं वर्षाकालः समुपतिष्ठते। अतः वर्षाकालात् प्राक् भूमिः शुष्का तिष्ठति। सम्प्राप्ते वर्षाकाले च नववारिप्लुतेन संतप्ता मही उष्णाणं वाष्पं परित्यजति। रामायणे शोकसंतपायाः सीतायाः अश्रुविमोचनविषयः वैज्ञानिकरीत्या आदिकविना समुपपत्तितः। एषा धर्मपरिक्लिष्टा नववारिपरिप्लुता। सीतेव शोकसंतपा मही वाष्पं विमुञ्चति।वर्षाकाले रवितेजसा पृथिवी संतप्ता भवति। एतदर्थं कविना ‘धर्मपरिक्लिष्टा’ इति पदं

सम्प्रेरितः अधिगमः विकासस्य असामान्योपलब्धौ कारकं भवति

शिक्षाव्यवस्थायामाधिगमः असाधारणं महत्वपूर्णञ्च स्थानमावहति। अधिगमाय सर्वविधः यत्नः विधीयते। सः सर्वोऽपि विषयः महत्त्वपूर्णः यः अधिगमाय सम्प्रेरयति। सम्प्रेरितः अधिगमः विकासस्य असामान्योपलब्धौ कारकं भवति। शैक्षणिकसन्दर्भे प्रदीयमाना प्रतिपुष्टिः अधिगमाय महदुपकारकमित्यत्र नास्ति संशीतिः। परामर्शत्वेन, प्रशंसावचनत्वेन, मूल्याङ्कनत्वेन च प्रदीयमाना प्रतिपुष्टिः सुतरां नितराञ्च छात्रोपकारिका। प्रतिपदं प्रतिपुष्टिः उत्तरोत्तराय चलनाय साधिका। प्रतिपुष्टिः नैकप्रकारिका भिन्न-भिन्नरूपेण प्रदीयते। न केवलमध्यापकेन अपितु मित्रैः, अभिभावकैः, विद्यालयप्रशासकैः, सामुदायिकजनैः, आत्मना च प्रदता प्रतिपुष्टिः मूल्याकलने सहायिका उपकारिका च भवति भृशम्। रचनात्मकप्रतिपुष्टिः व्यक्तिनिष्ठा, व्यवहारकेन्द्रिता, अपेक्षापुरिका च भवति। सङ्कलनात्मकमूल्याकलने प्रतिपुष्टेः महत्त्वपूर्णं स्थानम्। अधिगमाय मूल्याकलनेऽपि प्रतिपुष्टिरैव स्वगतिबोधिका भवति, यदाधारेण आत्मसम्प्रत्ययः स्पष्टः जायते। एवञ्च अधिगमाय प्रतिपुष्टिः किञ्चित् विशिष्टमेव पदमलङ्करोतीत्यत्र नास्ति विदुषां विप्रतिपत्तिः। जीवनस्य प्रत्येकस्मिन् क्षेत्रे प्रतिपुष्टेः महत्त्वमवगम्येव, अस्याः प्रसारः प्रचारश्च भृशं जायमानः परिलक्षितो भवति।

अस्य शोधप्रबन्धस्य अधोनिर्दिष्टानि कानिचन उद्देश्यानि अत्र प्रस्तूयन्ते -

- शिक्षणाधिगमप्रक्रियायां प्रतिपुष्टेः रचनात्मकभूमिकायाः प्रतिपादनम्।
- प्रतिपुष्टेः विशेषतानां प्रकाराणाञ्च विशदं निरूपणम्।
- संरचनात्मककलनस्य प्रधानघटकत्वेन प्रतिपुष्टेः प्रतिपादनम्।

प्रतिपुष्टिः प्रतिपुष्टिः शिक्षणाधिगमप्रक्रियायाः एकं प्रमुखमङ्गमिति आमनन्ति विद्वांसः। स्वक्षमतायाः अवगमने प्रतिपुष्टिः अनितरसाधारणं साहाय्यमाचरति। विशिष्य प्रशिक्षणकार्यक्रमेषु अस्याः प्राधान्यमङ्गीक्रियते। औपचारिकानौपचारिकरूपेण पृष्ठपोषणं छात्राध्यापकयोः मध्ये शिक्षणाधिगमप्रक्रियायां बहुभावलोक्यते। अतः एवप्रतिपुष्टिः अन्तःक्रिया (परस्प-रक्रिया) एव भवति, न तु केवलम् अध्यापकद्वारा प्रदता भवति। प्रभावात्मिका प्रतिपुष्टिः छात्रस्योत्तरोत्तरविकासे मुख्यतया उपकरोति। इयञ्च यदा सविशेषा भवति अर्थात् विशिष्टमंशमाधारीकृत्य प्रदीयते तदा एव अस्याः प्रभावः सकारत्-मकरूपेण प्रत्यक्षीक्रियते। इत्थमवगम्यते यत् प्रतिपुष्टिः क्रियायाः, घटनायाः प्रक्रियायाः वा विषये समुद्दिष्टं जनं सूचनां प्रददाति। प्रतिपुष्टिः प्रासङ्गिकी भवेदित्यत्रास्ति किञ्चित् स्वार्थस्यम्। तत्र हि कारणमस्ति यत् प्रदता प्रतिपुष्टिः वैयक्तिकरूपेण समुद्दिष्टा भवेत्। अथ च पूर्वप्रदतायाः प्रतिपुष्टेः पुनरावृत्तिः न भवेत् इत्यत्रापि अवधेयम्। तदर्थं पूर्वप्रदतायाः प्रतिपुष्टेः पुनरावलोकनमपि मध्ये मध्ये करणीयम् स्यात्। द्वितीयाः प्रधानः अंशः अस्ति यत् प्रतिपुष्टिः सूचनात्मिका भवेत्। नाम प्रतिपुष्टिः यदा छात्राय प्रदीयते तदा स्पष्टता भवेत्। सूचनात्मिका प्रतिपुष्टिः छात्रस्य क्षमतानुरूपा भवेत् येन छात्रः आत्मानम् अग्रे नयने समर्थः भवेत्। इदमपि अवधेयमत्र यत् प्रदता प्रतिपुष्टिः क्रमिकविकासोन्मुखिनी स्यात् येन सोपानक्रमेण विकासः सम्भवेत्। छात्रः प्रतिपुष्ट्याधारितपरिष्कारान् प्राप्तये समर्थः अस्ति नवेति इति सूक्ष्मतया बोध्यम्। प्रतिपुष्टिः संवादाधारिता भवेदिति तृतीयः प्रधानांशः। समीचीना प्रतिपुष्टिः अन्तः क्रियात्मिका अथवा परस्परक्रियात्मिका इति अवगन्तव्यम्। छात्रैः सह अध्यापकेन प्रत्यहं संवादः विधेयः। पूर्वं विहितायाः प्रतिपुष्टेः प्रतिपुष्टिः अपि संवादाध्यमेन विज्ञातुं शक्या। अस्याः आधारेण परवर्तिकाले प्रदीयमानायाः प्रतिपुष्टेः गुणवत्ता संवर्धयितुं शक्यते। समीचीना प्रतिपुष्टिः विशेषेण आत्माकलने अपि प्राधान्येन साहाय्यमाचरति। संरचनात्मकम-लूयाङ्कनस्य आहोस्वित् आकलनस्य मुख्या संवाहिका प्रतिपुष्टिरिव। तत्र हि नैकानि कारणानि वर्तन्ते। विषयेऽस्मिन् विस्तरेण चर्चा क्रमशः अग्रे करिष्यते।

प्रेरणाश्रोत
 <div>जगदगुरु शंकराचार्य ज्योतिषीठ काशी पीठाधीश्वर ब्र.ली. स्वामी विद्यानंद सरस्वती जी महाराज (मौनी जी), शास्त्रशतानन्द सरस्वती जी महाराज।</div>
संरक्षक मण्डल
<div>डॉ भगवत् शरण शुक्ल प्रोफेसर-व्याकरण विभाग-संस्कृतविद्या धर्मविज्ञान संकाय काशी हिन्दू विश्वविद्यालय वाराणसी</div>
प्रमोद बंसल
सलाहकार
<div>डा. पुष्पा पाल (एमजीए हास्पिटल) - सुनील सराफ (अवतार केमिस्ट) -पं. देवेन्द्र प्रसाद त्रिपाठी (एसो. प्रो. डॉ. रमो मोनोहर द्विवेदी -डॉ. शम्भुनाथ त्रिपाठी (अंशुल) -डा. मोरार जी त्रिपाठी -आचार्य कुशलदेव -नरेश जी कपूर डा. कृष्णानन्द पाण्डेय फावर - श्यामस कुमार उपसमायक - विनय शुक्ल कुंवर जी टण्डन (विधि सलाहकार)</div>
प्रयागराज (इलाहाबाद)
<div>RNI No. : UPSAN/2018/76680</div>
 <div>स्वामी मुद्रकः प्रकाशकश्च आनन्द नारायण शुक्ल द्वारा रमा प्रिन्टिग प्रेस, 53/25/1,ए बेली रोड, नया कटरा, प्रयागराज से मुद्रित एवं १२८६बी/541बी नेहरू नगर मीरापुर, प्रयागराज से प्रकाशित।</div>
मो.-९41५63३297
संपादक-राकेश शर्मा
 <div>वैधानिक सूचना: आह्निक वार्ता पत्रम् से सम्बन्धित समस्त विवाद के निपटारे का क्षेत्र इलाहाबाद (प्रयागराज) न्यायालय होगा।</div>